

сургуулдарның делгелгези

ЧАА ЧЫЛДЫН МАСКАРАДЫ

Кызылдың А. Б. Чыргал-п аттыг уран чүүл колледжинин салым-чаяанныг сургуулдары Театр чылын онзагай үдеп байырлаан. Чыл чүүл колледжинин чыл чында делгелге-ярмарка-эрттирери чаагай чаңчыл болгон. Чаа чыл бүдүүзүндө чылчыларга “Чаа чылдың маскарады” деп делгелге-ярмарканы организастан эрттиргеннер.

Чайысылалдың төвүндө Туризм башкаруу хуурамын ол хүн янзы-бүрү маскарадтар кичилер, Чаа чылдың ойнаа-

рактары, делгээн янзы-бүрү маскалар, классиктиг аялга, опера ыраажызының күүселдези — өзүлүг-ла бал-маскарадты сагындырар болду.

Кызылдың уран чүүл колледжинин сургуулдары бо чараш байырлалды боттары чогаадып, тургузуп алган дээрзин өөредилге черинин директору Айлана Кан-оол демдегледі: “Сургуулдарымыска делгелгезин белеткеп, тургускаш, боттары көргүзөр арганы берип турар бис. Ында шупту салбырларның сургуулдары — чурукчулар, хөгжүмчүлөр, ыраажылар, самчылар кичилер турар. Мындыг делгелге-ярмарканы үш дугаар чыл эрттирип турарымыс бо. Бир дугаар чылда “Өске формат”, эрткен чылын “Формат эвес” деп аттыг делгелгелерни кылган бис. Чижээ, сургуулдар эрткен чылын Чаа чыл шивизин янзы-бүрү материалдар-биле

кылгаш, делгээни онзагай чараш болгаш көрүкчүлөргө сонуггалын хаара туткан”.

Уран чүүл колледжинин чуулга салбырының башкызы Игорь Дулуш сургуулдарының ажилдарын көрүкчүлөргө таныштырган. Делгелгеде Венецияның, Бурун Египеттин, Грецияның карнавал маскалары, ыяш дүрзүлөр, папье-маше техникасы-биле кылган маскарадтар база буддизм — моол, тибет, тыва маскалар бар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

ШӨЛЭЭ АКШАЗЫН ТӨЛЭЭР ЧУРУМУ

Россия Федерациясында ажилдап турар хамаатыларга шөлээ акшазын санап бээринин талазы-биле Күш-ажыл кодекзинин 136 дугаар статьязынче өскерилгени кириген.

Эрги хоойлу өзүгээр акша-шалынны шөлээже үнеринге чедир эвээш дие календарлыг үш хонук дургузунда төлөп бээр турган. Чаа негелде-биле шөлээже үнер билдиришкини бижээн соонда, үш хонуктуң иштинде санап бээр ужурулг.

Оон аңгыда, 2019 чылдың октябрь 1-ден эгелээш, шөлээже үнер билдиришкини бижээш, кадрлар килдизинче амы-хууда чедирери албан эвес, а электроннуг почта-биле чорудуп болур.

УРУГЛАРГА ЧАЗАК БАШТЫНЫНҢ ЪЛКАЗЫ

Декабрь 25-те Виктор Көк-оол аттыг Национал театрга уругларга Чазак Даргазының Ълказы болур. Чаштарның чаа чыл байырлалынче 7-ден 14 хар чедир назылыг — шупту 500 өөреникчилерни чалаан.

Оларның аразында тергин өөредилгелиг, спортчу чедиишкиннерлиг, янзы-бүрү мөөрейлеринин тилекчилери болгаш маадырлыг чорук кылган школачылар, ол ышкаш амыдырал-чуртталгазының байдалы берге, хей ажи-толдуг өгбүлелерден болгаш өскүс арткан уруглар, оолдар бар.

Ырак 9 кожууннардан келир уругларны аалчылар бажыңга, ортумак болгаш профессионал өөредилге черлеринин хей-ниитинин чуртталга бажыңнарынга өөредилге яамызының төлээлери уткуп, хүлээп алыр.

АВИАУЖУДУУШКУННАРГА ЧИИГЕЛДЕЛЕР

“Туваавиа” компаниязы республиканың чедери ырак кожууннарынче 50 хуу чиигелде көрдүнгөн (чартер) дугуржулга өзүгээр авиаужудуушкуннары уламчылап турар.

Моон мурнунда Мөңгүн-Тайга болгаш Тере-Хөл кожууннарже биче авиацияның вертолёттары уждуушкуннары чорудуп турган болза, бо хүннерде Тожу кожуунче база рейстер ажиттыган. Кожуунда кири бижидилгелиг, тус черинин чурттакчыларынга чаңгыс талаже авиабилеттин өртээ — 1781 рубль болур.

Кызылдан Тоора-Хем, Чазылары болгаш Ырбан суурларга чедир вертолёттар ухар. Авиарейстерге хамаарыштыр билдинмес айтыргаларны 8-923-213-89-69 дугаарлыг телефон дамчыштыр билип ап болур.

Чуулга салбырының башкызы И.С. Дулуш.

Чазак Даргазы

социал четкилерде

ХӨМҮР ӨРТЭЭН ӨСТҮРБЕС

Амгы үеде Тывада одаар хөмүр өртээнге хамаарыштыр Чазактын ап чорудуп турар хемчеглеринин дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилерге бодунуң бодалдары-биле үлешкен.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Каа-Хем хөмүр-даш уургайы-биле чугаалажышкыннарның баштайгы чадазының түңнелинде, өртектүг дугайында дугуржулганы чедип алганывысты моон мурнунда дыңнаткан мен. Тодаргайлаарга, келир 2020 чылдан эгелээш, хөмүрнүң ээлчеглиг өзүлдөзүнүн дугайында шиитпирни «Еп+» Group компания-биле кады күш чок болдурган бис.

Ам дараазында базымывыс — республиканың чамдык ырак кожууннарда хөмүр-даш өртээн чиигедири болур. Бирги ээлчегде, келир чылын хөмүр сөөртүп турар сайгарлыкчыларның транспорт чарыгдалдарын дуглаар субсидия акша-хөреңгини база кириштирип эгелээр бис. Бо айтырыгны черле кол, чугула деп көрүп турар мен. Хөмүр-даш өртээнниң талазы-биле тургустунуп келген берге байдалды үзе шиитпирлээринин эң эпиг аргазы — чүгле республиканың девискээринге рынок өртээнден чиик өртекке садып-саарар аңгы хөмүр-даш уургайын ажыдары болбайн канчаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Н.Н. Медведевага тыпсырының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты күш-ажылдың хоочуну Наталья Никитична Медведевага тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың декабрь 6
№ 259

Т.О. Кабимурдинованы
Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бичии-биле шаңнаарының

дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бичии-биле Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Чазак. Аппарадының парлалга албанының эргелелиниң хамаатыларның чагаа-бичиктери-биле болгаш информация политиказының талазы-биле килдизиниң начальниги Тамара Оттуг-ооловна Кабимурдинованы шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың декабрь 6
№ 260

Тываның Баштыңының Айыткалынга хамаарышп

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол декабрь 12-де Тыва Республиканың Дээди Хуралына чылдың-на бээр Айыткалын кылган. Аңаа Чазак кежигүннери болгаш парламент депутаттары, муниципалдыг тургузуглар удуртукчуларындан аңгыда, эрге-чагырганың федералдыг девискээр органның төлээлери, хөй-ниити каттыжышкыннарының база организацияларның удуртукчулары киришкен.

Айыткал таныштырган ёзулалдың киржикчилери программалыг документиге хамаарыштыр үзел-бодалын үлешкен.

Каң-оол ДАВАА, Тыва Республиканың Дээди Хуралының даргазы:

— Россия Федерациязының Чазакның 2025 чылга чедир Тываның шапкын социал-экономика хөгжүлдөзүнүн хууда программаның дугайында шиитпирни — 2019 чылдың эң-не кол болуушкуну деп демдеглээм. Ол төлөвилел дээш бүдүн чылда чымыштыг ажылдар чоруп турган болгаш, ам-даа уламчылавышаан. Адыр бүрүзүндө улуг хемчеглериниң бөлүктөрүн ажылдап кылган. Ынаар чүс-чүс социал болгаш бүдүрүлгө объектилери, аэропорт база орук ажыл-агыйы, энергокомплекс дээн ышкаш инфраструктура объектилери кирген.

Республика Баштыңының саналдааны агроүлөтпүр комплекзин, көдээ суурларны хөгжүдөр төлөвилелдеринге онза таарзындым. Ындыг хевирлиг эгелээшкннер социал негелделерге дүгжүп турарын амыдырал бадыткаан. Биче суурларны катап хөгжүдөр дээн бистиң «Чурттап турар суур» төлөвилеливис ышкаш программа 2020 чылда федералдыг деңнелге ажылдап эгелээри анаа эвес.

Шолбан Валерьевич кижилерге кедилг болгаш херектиг идеяларны эңдескнжи. Чижээ, парламентиниң саналдааны «Чурттап чор мен, ынак мен, чоргаарланым мен» деп төлөвилелин ол деткээ. Федерация деңнелинде ыңдыг чүүлү бо хүнде ажылдап кылып турар. Республика Баштыңының эң үнелиг шынары — дээрде дуряаны-даа сүрүп, хары угда хөкпешти-даа тудуп билиринде. Тодаргай кижиниң күзел-бодалын дамчыштыр айтырыгны көөрү — оң амыдыралчы туружу ол. Келир чылдан эгелеп, улуг-даа, бичии-даа, шупту көдээ девискээрлерниң хөгжүлдөс-сайзыралынче элээн акша-хөреңгини салыры анаа эвес. Айыткалда кирген айтырыгларны боттандыраар дээш шупту дем-биле ажылдаар күзел ала чайгаар тыттып келир.

Орлан ДОСТАЙ, Тыва Республиканың саң-хөө сайыды:

— Саң-хөө адырында ажылдап чоруур кижилер болгаш, бодумга кол айтышкын кылдыр өг-бүлелерниң орулгасын өстүреринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, шупту социал хүлээлгелерни күөседири чугула деп демдегледим. Ол сорулгаларны күөседири акша-хөреңгиниң немелде дөстөрүн тыварын Саң-хөө ямызынга дааскан. Декабрь база январь айларның дургузунда боттутуштырларны дилеп тып, Республика Баштыңына ону илеткептер боор бис деп бодап тур мен.

Республикага «социал айтырыглар» — кезээде бирги черге турган болгаш турар-даа. Баштыңының дыңнадында биче болгаш ортумак бизнес деңнелинде чаа бүдүрүлгелерни тургузарына эге тепкиш кылдыр 554 млн. рубльди тускайлаанын чаңгыс чер-чурттугларымның кичээнгейинче угландырдым. Эвээш эвес түң. Капиталдыг болгаш орук тудуунуң акша-хөреңгизинден ол акшаларны аңгы салган. Өскээр чугаалаарга, ол чартык миллиард рубль акшаны чаа бүдүрүлгелерни болгаш ажылчын олуттарны ажыдар кылдыр сайгарлыкчыларывыска курлавырлаан.

Айдын ДУН, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчысы:

— Тываның Баштыңының Айыткалында өзек айтырыгларны, ону шиитпирлээриниң оруктарын айтып, ведомстволарга даалгаларны берген. Арагалаашкын-биле демисел, хөмүр өртээ, социал айтырыглар дээн ышкаш аарышкылыг айтырыглар кичээнгей чок артпаан. Сылдангылыг уругларның аарыгларынче, профилактиканы канчаар чорударынче кичээнгейни салган. Суурларже аныяк специалистерни хаара тудар дээш, аныяктарны деткиир, мурнады боттандыраар айтырыгларны көдүргөн. «Албан чериниң чуртталга бажыңы» программаны ол дээш эгелээм.

Бурунгаар улуг идигни бээр Тываның социал-экономика программасы — эң кол төлөвилел болур. Беш-чеди ай дургузунда малды дүрген доруктур азыраарына суг, хоолулуг чем-биле хандырылган мал семиртир үш шөлү Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл кожууннарга тургузар төлөвилелди боттандыраар акша-хөреңги тускайлаттыган.

Александр ДОНГАК, Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырга даргазы:

— Чылдан чылче Чазактын ажылында кол чүк — көдээ черлерже угланып бар чыдарын сеткил ханышкын-биле демдеглээм. 2020 чылдан эгелеп, бистиңгө фельдшер-акушер пунктуларын, культура бажыңын, школы, спортчу шөлдерни тударын Айыткалда чиге айтытты. Сөөлү 30-40 чылдарда бистиң кожуунга ыңдыг тудуглар тутпаанын. Келир чылын бистен Кош-Агачже орукту тудуп эгелээрин база чугула деп бодап тур мен. Шагда-ла манаанывыс оруктуң ачызында, турисчи оруктарны тургузуп, аян-чорукчуларның санын көвүдөдип, ачы-дузаны чедирип, туризмни хөгжүдүп болур аргалыг апаар бис. Ол бүгү — бистиң чонувуска, кожуунувуска немелде орулгалар-дыр.

Мал ажыл-агыйыңгыш салышкыны дээш, бан Валерьевичиге улуу четтирдим. Мөңгүн-Тайга экономиказының үндөзүн Тываның Баштыңының эгектини-биле республикада жыдылга ажыл-агыйының салдынып, бүдүрүкчү колларны эккеп эгелээм. Бо республика акша-хөрен биле Бурятиядан сатка бүдүрүкчү кошкарларны ханны кириери-биле, алд Тыва уксаанын хойларын тургузуп, ооң шынарын продуктулуг чоруун экиринге канчаар-даа аажо дуза-дыр.

Вера ЛЕВИНА, Тыва Республиканың Дээди Хураның депутаты:

— Төрээн Тожу кожуун чырык шугумун тудар дугай дыңнааш, сеткилим өөрүчүгө дизе чырык хандыры — дизельдиг генератор-чурттап турар бистерге эңч айтырыг. Бо хонуктарда эге көвүрүг тудуу, муниципал тургузугларны хөгжүдөр чаа программалары — тусче эрге-чагыргаларына үрелдиг, дээштиг ажыл, аргалары-дыр.

Самир АСПАН-ООЛ, Тыва Республиканың Студент эвилелиниң удуртукчузу:

— Айыткалда ортумак дилге черлериниң студентриниң стипендиязы келир мен 5 хуу өзер деп дыңна меңээ эки медээ болду. Д улуг деткимче деп бодаар. Айыткалында бир чугула чы аныяк журналистер, блогер медиа адырның төлээлери ортузунга «Күзеп бода. Чодып кыл. Шимченип эгеле» чаа мөөрейни чарлаан. Ка кижини бичиизинден тура, дандырып, республикавыс чугула болуушкуннарын чыдып турар кылдыр чаңчыкты болза, ол күзээр-күзевес болза, чүгле виртуалдыг дейде эвес, а анаа-даа чурттага ала-чайгаар ооң кирчизи апаар ужурулуг. Мөөр удуртукчу кадрларны белетк системага, «Тываның команда 2030» лидерлер шуулганы дыка тааржыр деп бодаар мен.

Азиана Увангур, волонтер шимчээшкнниң лидери:

— Тываның Баштыңы Айыткалында волонтерларже кичегейни база углаан. «Тирилелген волонтерлары» шимчээшкн киржикчизи болганымы Ада-чурттуң Улуг дайыны Тирилелгениң 75 чыл болур юлейинче Шолбан Валерьев онза кичээнгейни салганымы дыка өөрдүм. Аңаа шыңгы леткенип турар улус бис, он акциялар база хемчеглер эрт чоннуң национал байырлалы бодунуң үлүүн кириеринче чергелеримни болгаш күзөдө ле кижилерни чалап тур мен. Бисти, волонтерларны, күч ажылывысты үнелеп, детти турарына таарзындым. Республика Баштыңы волонтерлар төлөвилелдеринге аңгы-аңгы грантыларны тургускан, ажылывысты уламчылап, чаа арг хевирлерни, эгелээшкннери кылырынга ол улуг идигни бер турарын демдеглээм.

“Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг”

МУҢЧУ МАЛЧЫН
БОЛУР ДЭЭШТИҢ

Тес-Хем кожууннун Бөдир-Арыг сумундан Сергек биле Азияна Бодаалайлар “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” губернатор төлөвилелдин 2017 чылдың киржикчилери. Алар Мончактыг деп черде кыштаглап турар. Өгнүң атакчызы Азияна-даа, өгнүң эр ээзи Сергек-даа малчынның ижи чымыштыг эрзин эки билерлер. Өг-бүлө 3 уруглуг.

Ийи чыл бурунгаар “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлөвилелдин аягында билип кааш, аңаа ажыр деп шийтпирлээн. Шийтпирлэни эрткеш, төлөвилелдин аягында киржикчилеринге 200 ш малды дамчыдып бээр. Шудургу ажылдап кирип, кышты хүр ажары-биле 10 тонна сигенни белеткеп турган. Малдың чылгаар дузу эч четчир.

Бодаалайларның өг-бүлөзи чер чагыргазының аңгылап турган черинде чурттаар бажың-кажаа-хорааны тудуп ап, электри хандырылганын дамчыдып бээр хүн батареяларын садып алган.

Өгнүң эр ээзи честези Байыр аяндинин аалынга беш чыл турганнар доруктуруп азырап

турган болду. Ынчангаш хой кидин түлүк төрүп турар үеде малдың чаш төлүн камгалап алырының шупту чажыттарын эки билер.

“Малды аргалыг болза, тургуза азыравайн, одарладыр болза эки. Ынчан хой семис болур. Хой кадарып турар үеде хураганнар черге төрүттүнүп келирге, шаразын иезинге чылгадыры чугула. Ол ынчан мал төлүн хоспас болур. Ооң соонда инчеекке камны-биле суккаш, өөм ээзинге хүлээди бээр-дир мен. Чымыштыг үеде өг-бүлөвис дүне-даа, хүндүс-даа кажаадан үнмейн баар. Кыштаг, чайлаавыстың одар-белчирииниң ниити шөлү тус-тузунда 100-100 гектар, а сиген шөлү — 30 гектар. Шөлдерни 49 чылга хөлөзиге алдывыс” — деп, Сергек чугалады.

Аныяк малчыннарның уруглары суурда кырган ада-иезиниң бажыңында чурттап, школада өөренип турар. Кыштаг суурдан ырак эвес болганда, олар дыштаныр хүннерде ада-иезинге дузалажып, чедип кээрлер. Бажың чанында “BA3-2112” маркалыг автомашинаны тургузуп каан. Ооң-биле кыштагжылар боттарының хереглелинге ажыглаар сугну суурдан сөөртүп эк-кеп алып.

“Мал бажының санын муң че-

дир өстүрер сорулганы мурнувуста салып алдывыс. Каш чылдар эртерге, кожуунувустун муңчу малчыннарының санынче кирер сорулгалыг бис” — деп, Азияна бүзүрелдир-биле чугалады.

Тейлер ажыр үш малчын турлаг бар. Оларның аразында хоочун малчын аныяк кыштагжыларга арга-сүмезин кадып, удур-дедир карактажып чоруур. Кыштагже орук эки, чиик автомашина-биле хала чок чеде бээр болду. “Үндүрүглериң төлөпкеш, дыштыг уду” деп чугаа бар болгай. Аныяк малчыннар аңгы-аңгы үндүрүглөрдө өре-ширезин өй-шаанда төлөпкеш.

Аныяктарның чурттап турар бажыңының эжииниң чанында

үгекте 5 хураган бар болду. Чогум мал оолдашкынын март айның ортан үезинден эгелээрин кыштагжылар дыңнатты. Мал суггадының талазы-биле байдал база чогулчалыг. Кыштагдан ырак эвесте чыккылама соокта-даа доңмас Дыттыг-Хем агып чыдар.

Кызымаккай ажылының түңнелинде, Бодаалайларның өг-бүлөзи бо чылын Бөдир-Арыг сумундан төлөвилелдин дараазында киржикчилеринге одар хойну дамчытканы ол. Бо хүнде кыштагжыларның өдзэнде 315 шээр мал бар. Мал кадарарда мунар бир аъттыг.

“Өг-бүлөвис мурнундан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-

оолга өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Төлөвилел чок турган болза, мындыг ажылды сегирип ап шыдавас турган бис. Хей-адывысты көдүрүп, арга-сүмени берип, эгезинден эгелээш, биске дузалашкан дөргүл-төреливиске, чонувуска база мөгейдивис” — деп, кыштагжылар өөрүшкүзү-биле үлөшти.

Аныяк малчыннарның мурнунда салган сорулгалары-ла хөй. Амдызында ол дугайында чугалавадылар. Кажан херек кырында боттаны бээрге, аалынче база катап чалаарын аазадылар.

Озерченма ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чурулга салбырының аныяк чыгызы Ай-Хаан Адыг-оолдун уугуларын кылганы амгы чылдың маскарады эң-не кайгам-к солун болган. Кыска үе дур-унда “Живопись” адырының сургуулу саазын, хөм, ыяш, ир, дүк дээн ышкаш янзы-материалдар-биле чогаа-кчы талантызын көргүскөн

дээрзин башкызы чугалады. Ылаңгыя аргаан маскарадтар көрүкчүлөрниң улуг сонуггалын оттурган.

“Дизайн” адырының 2-ги курсчузу Ая Барым “Бүгүдени көөр ангел” деп ажылын библияның үзүндүлөринден алгаш,

Надежда Монгуш.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ МАСКАРАДЫ

Япон театры маскаралары.

чогаадып кылганын тайылбырлап чугалады.

“Живопись” адырының сургуулу Надежда Монгуштун кылганы буддисти маскараларын сургуулдар кедип алгаш, сам эзулалын көрүкчүлөргө бараалгаткан. “Сарыг шажынның бурганнарының эң-не кол үш бурганын кылганым ол. Чыгжап бурган — Дываажан биле Эрлик оранынче кирер амылгыларны деңзигүүрлээр бурган-дыр. Башкым Чечек Кызыл-ооловна Монгуш меңээ улуг деткимчени көргүзүп чоруур. Ол ышкаш Ай-

Хаан Артурович башкывыстың билиг бээр бир онзагай, солун, тускай. Ооң кичээлдерин дыңнаары чиик, сонугганчыг. Эң-не кол деткимчени авам Анай-Хаак Хүреш-ооловна берип чоруур. Авам боду база чогаадыкчы, даараныр, ус-шевер кижиги” — деп, Надя чугалады.

Делгээн маскарадтарны чүглө көөр эвес, садып ап база болур. Бирги курсчу Валерия Салчак Чаа чыл шивизин каастаар холдан кылган янзы-бүрү ойнаарактарны, каасталгалар-

ны кандыг материалдан канчаар кылганын тайылбырлап, маскарадтар сонуггаан кижилерге шилижип берип турду.

Уран чүүл колледжинин чогаадыкчы салым-чаяанныг башкылары, сургуулдары Театр чылын мындыг чараш, байырланчыг хемчег-биле үдевишаан, үнүп олурар Чаа чылда оон-даа солун, чогаадыкчы чүүлдер-биле улус-чонну өөртүр дээрзин сагындырганнар.

Алдынай АРАКЧАА.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Өөредилге

“ӨЗҮЛДЕНИНҢ ТУРУЖУ” – ТЭЭЛИДЕ

2020 чылда республикага ажил-херектерниң байдалының болгаш иштики политика дугайында “Хөгжүлдениң чаа энергиязы. Тывага чурттаар, Тывага чоргаарланыр” деп ТР-ниң Дээди Хуралынга (парламентизинге) Айыткалынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол “Өөредилге” бүгү-российжи национал программага республиканың киржилгезиниң дугайында чугаалап тура: “Өөредилге” деп национал программа ёзугаар көдээ школаларда өөредилгениң байдалын хоорай школаларында байдалга чоокшуладыр дээш, күженишкениң ажилдаан бис. Көдээде 20 школаларда өөредилгениң “Өзүлдениң туружу” (“Точка роста”) деп чаартыкчы шөлдерни ажиттывыс, ында 5 602 өөреникчилер чаа-чаа билиглерни шиңгээдип ап турар. Дараазында ийи чылда ыңдыг чаартыкчы шөлдерни 60 школаларга тургузар” — деп демдеглээн.

“Өзүлдениң туружу” немелде өөредилге төптениң бирээзин Бай-Тайга кожуунун Тээли ортумак школазында бо өөредилге чылының эгезинде ажиткан.

Төптүн удуртукчузу Надежда Таргын:

— Бистиң школада төптүн ажыдышкыны бо чылдың сентябрь 26-да бүгү Россияда школаларда төптениң байырлыг ажыдышкыны-биле деңге болган. Ону интернет

дамчыштыр көргүзүп турган — деп чугаалады. — 399 оолдар, уруглар амгы үениң бедик технологияларының үндезинин бо төпте шиңгээдип ап турар. Бистиң школада ышкыш өзүлдө төптери Эрзин, Суклак, Кызыл-Мажалык болгаш өске-даа школаларда база ажиттыг деп билир мен.

“Өзүлдениң туружу” деп немелде өөредилге төптениң Россияның суурларында болгаш

биче хоорайларында ажыдып турарының сорулгазы — нарын технология билиглерин өөреникчилерге өөредириниң байдалдарын тургузары, өзүлдө төптениң амгы үениң дериг-херекселдери-биле дерири.

Тээли ортумак школада “Өзүлдениң туружу” төпте ноутбук-трансформер, 3D принтер, ужул турар квадрокоптер аппарат, виртуалдыг көрүлдениң карак шилдери дээш өөредилгениң өске-даа дериг-херекселдери бар болду.

— Виртуалдыг карак шилдери кедип алгаш, оң дузазы-биле музейлерни, чараш хоорайларны көөрү — уругларга дыка солун. Олар боттары ол черлерде чеде берген ышкыш болур — деп, Надежда Владимировна тайылбырлады. — Уруглар чүгле белең виртуалдыг чүүлдерни көөр эвес, а боттарының төрөөн чуртувустун виртуалдыг овурухевирин тургузар талазы-биле программаларны ажилдап кылырынга өөренип турар.

Школада “Өзүлдениң туружу” төпте өөреникчилер компьютерге чураш, улуг эвес 3D принтерге парлап үндүрүпкен хевир-дүрзүлери-даа көрдүвүс. Квадрокоптерни ужударының

программазын тургузуп, Бай-Тайганың чараш черлерин кырындан тырттырар бодал төптүн башкыларында болгаш өөреникчилеринде бар болду.

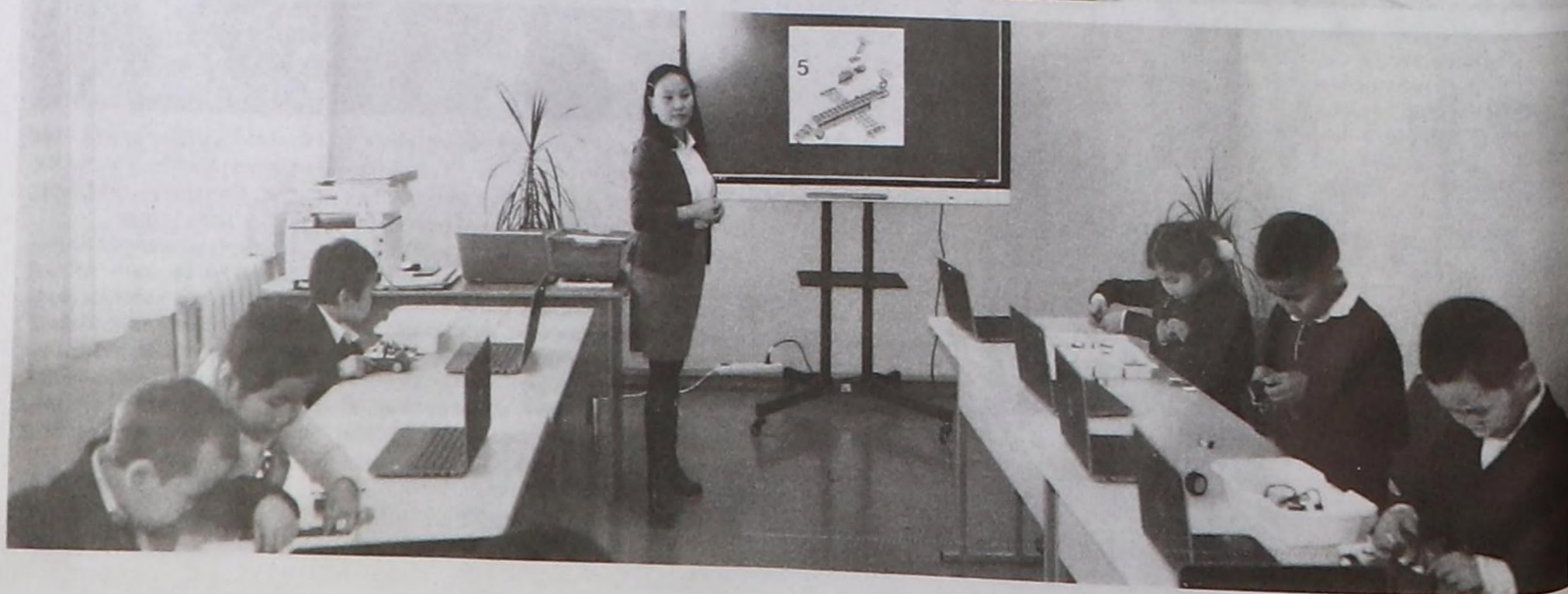
“Өзүлдениң туружунда” медиатека база бар. Школада чүү болуп турарын тырттырып, чугаалап, интернеттин делгемнеринче салып үндүрүп турар.

2019-2022 чылдарда республиканың школаларында

өзүлдениң 107 төптени а дарын планнаан. Ол төп өөреникчилериниң информатикага, бедик технологияга билиглерин улам калбытыры, ында ажилдап тур башкыларның эртем-билиг деңгелин улам бедидери чажок.

Шаңгыр-оол МОҢГУ

Арслан АРАКЧААН
тырттырган чурукта

A black and white photograph of a white ceramic sculpture of a standing dog, possibly a Shiba Inu, with a curled tail, resting on a rectangular base. The dog is facing right, looking upwards. The background is dark and out of focus.

Күш-ажылдың кижизи

ЧАШТАР БҮРГЭЭН БАШКЫ

КӨДЭЭ АМЫДЫРАЛ

Баштай-ла, поляк педагог, чогаалчы, сураглыг эмчи болгаш хей-ниити ажилдакчызы Януш Корчактың чагыын маңаа сактыры чугула. «Бичии уругларны черле кончуванар база аңгылаванар, олар дөмей-ле, бистиң боттарывыстың-на ажы-төлдеривис-тир» деп ада-иелерге мерген угаадылгыг чагыын чиге-ле ол сөглээн.

Бүгү назынында уругларга үжүк-бижик өөредип чораан башкы ажил-агыйының чугаалаарга, Януш Корчактың чагы сагындырып кээр чорду. Башкы мергежилниң дугайында хөөрөп олурар оожум, топтук бүдүштүг аваның адын Анай Балчыровна Кара-оол дээр. Ол анык шаанда республиканың ырак-чоок суурларының школаларына уругдарыгны үжүк-бижикке өөредип, кижизидип чораан. «Мен бүгү назынымда көдээ школаларга ажилдап чордум. Ырак, ыржым суурларны ыраксынмайн чедип, улуг-биче чон-биле быжыг харылзааны тудуп, школага чай чок хүнзээш, хей-ниитиниң ажилына база киржип чораан мен» деп, хоочун башкы чугаалап олурду.

Башкы дээди эртемниң чедип алгаш, Улуг-Хем кожунун Чодураа школазынга ажилдап эгелзэн. Ынчан партия үезинде, аныяктарны суурларга ажилда-дып чорудуп турган. Анай Кара-оолдун ынчаар-ла көдээ школа-ларга бараан болуп келгени бо.

— Эң баштай ажилдап эгелзэн үемден эгелзэш, сактыр болза, бүдүн ном-даа болу бээр боор. Көдээ суурларда ажилдап турар башкы кижиле дээр-ле ол черниң эң кол көрүнчү болур чүве. Чодураа суурга башкылап чеде бергеш, хей-ниитиниң ажилдарына база киржип эгелзэн мен, ынчан оолдарым бичии турганнар. Школа биле хей-ниитиниң ажилын деңге кылып чордум. Суурнуң херэзженнер чөвүлелиниң кижигүнүгө киргеш, оон улаштыр даргазы апарган мен. Ол үеде башкыларның ажилы дыка чай чок, бир башкы агитбачыны, малчынны харыла-лаар турган, өөреникчилерин эдиртип алгаш, малчыннарга дузалажыр, хой кажаазының көржөкчү коктарар, сизген-шир-билин белеткежир, күзүн дүшкөн бүрүлери чыгаш дужаар дээш кылыр ажил-ла хей. Уругларны күш-ажылга ынак кылдыр мынчаар кижизидип турган. Ынчангы школалар мал-маганны база дыка эки танып билерлер. Таңды кожунга ажилдап тур-умда, өөреникчилер меринос хойларның карааның дүгүнден бээр кыргып турганнар. Орус класстың өөреникчилери безин мал ажилына бо-ла дузалажыр, харын-даа тывалап чугаалажыр-лары безин бар.

Ол үеде «Элегес» совхоз-ту Галина Макаровна Зверева деп директор билдиги уду-туп чораан. А суму даргазына Валерий Ховалыгович Кара-оол ажилдап турган. Чон-биле ажилдаары база амыр звес, суму даргазына улуг хары-салга онаажыр болгай. Үстүнде адааным удуртукчуларның шу-

дургузу-биле Элегестин колхоз, совхозу ынчан «миллионер» мурнакчылар чораан. Малы хей совхозтуң кажааларын ынчан армян тудукулар тудуп кааннар, а хову-шөлүгө чон картофель-ди тарып ап чораан, кончуг-даа суггатыг шөлдер чүве, тарылга ажилына дыка таарымчалыг. Ол хову ажилдарына башкылар өөреникчилеривисти эдиртип ал-гаш, дузалажыр чеде бээр чораан бис — деп, ол сактып чугаалады.

Кара-оолдарның өг-бүлөзи Чодураа суурнуң школазынга

же ажилдай бээр, «Силер ка-тап аттестация эрткеш, школага башкылар силер» деп чарлык болган. Бедик шаңналдыг баш-кы ужурун чугаалааш, уруглар өөредип, катап-ла чымыштыг ажилынче шымнып кирген. Ол Каа-Хем кожунун орус, тыва чоннуг суурларының школа-ларына тыва дылды, төөгүнү өөредип келген. Ынчалдыр-ла, орус оолдар, уруглар «Шалаң чуг дидир мен...» деп домактарны бистиң төрзэн дылывыска чугаа-лап турар болганнар.

9 чыл иштинде ажилдааны ол. Оон Кызыл-Даг школазынга беш чыл бараан бооп келгеш, ол шко-ланы ийи каът кылдыр туттуруп каанынга, суурнуң чону аажок өөрзөн. Ынчан школына Валерий Ховалыгович директорлап турган. Бо башкыларның кызымаккай, харысалгалыг чоруу-биле Кызыл-Даг суур ынчаар-ла хөгжээн. Оон Элегеске барып, ажилдаары-биле чоруткан. Ол суурга ийи чыл хире ажилдап чорда, улаштыр Чербиге суму даргалаары-биле дужаалдаарга, ынаар көжүп, хемниң ол чарында суурга база ажилдап, чурттап турганнар. Аңаа ажилдап тургаш, орус-тыва чурттакчылар-биле найы-ралдыг, бот-боттарын деткижи, дузалажыр чурттап келген. Ынчан хеймер оглу Шолбан 4 класска өөренип турган. А Черби суурнуң соонда, Бүрен-Хемге башкының чымыштыг ижинге 6 чыл иштинде бараан болганнар. Ожук дажы дег үш огулн кырган-авазы карактап, хайгаарап олурган. Бо суурга ажилдап турда, Анай Балчыров-наны Совет Тыва суурже парторг кылдыр чоруткан. Орус-тыва чон аразында чөрүлдээлежир, аңгылажыр, арай берге үе турган. Валерий Ховалыгович бо-ла суур-га суму даргалап ажилдаан. Анай Кара-оол парторг болуп ажилдап тургаш, «Шагаа» байырлалын эрттирерге, чон аажок сонуур-гаан. Сергей Дөнгүр-оолович деп дарга-биле кады ажилдап турган үеги. А Анай Балчыровнаны Ша-гаа байырлалын эрттирген дээш, аажок сайгарып чугаалашкан. Ынчан үе дыка шыңгы турган.

Бүрен-Аксинга ажилдап чеде бээр, удуртукчулары шупту хамаатылар болган, чаңгыс-даа тыва омактыг дарга чок. Аңаа ажилдап турда, «партия» дүшкөн, ажилын соксадыпкан. Бо хире кызымаккай херэзжен удуртукчунуң ажилын үнелзэш, күрүне ынчан Херек демдээ-биле шаңнаан турган. Улаштыр школа-

Совет Тыва суурга ажилдап тургаш, чонну хей-ниити ажилда-рынче хаара туткаш, арагалааш-кынга удур хемчеглерни ап турган. А Бүрен-Хемге мырыңай «Арага ишпес» деп сорулганы салып ал-гаш, башкының эгелзешкини-биле, аныяк өг-бүлө Василий, Ольга Балчирбайларның кудазын арага чокка, мынчаар солун кылдыр эрт-тирген. Оон-даа еске аныяктарның элээр кудалары эрткилзэн. Чон-биле мынчаар-ла быжыг харылзаа-лыг ажилдап келген.

— Ам бо хире назыйла бергеш безин, хей-ниитиниң ажилындан салдынмайн чоруур мен. Өөм ээзи Валерий Ховалыгович-биле кады Чаа-Хөлде далайже кире берген бурганны катап олуртуп, кылды-выс. 12 чүс чылда-ла бурган-дыр, мындыг бурган Тывада, Кыдатта, Афганистанда бар. Бо улуг ажилга үлүг-хуузу кириген демниг чонувус хей. Национал музейниң директору, эртем ажилдакчызы Каадыр-оол Бичелдей, Кызыл хоорайның мэри Карим Сагаан-оол, эртемден Улья-на Бичелдей, оон ыңай «Салпын» агитбригаданың кижигүннери, Улуг-Хемниң, Каа-Хемниң культу-ра ажилдакчылары, Чаа-Хөлдүң чылгычыларының идепкей-ин көргүзүп чоруур өөрүнчүг. Оон ыңай Ада-чурттуң Улуг да-йынынче Тывадан аъттаныпкан эки турачыларның база сарыг шажынның дугайында бижирге, чон төөгүнү аажок сонуурган ном-чуур, чамдыктары солун-сеткүлдө бижип турар чорду. Валерий Хо-валыгович төөгү талазы-биле сес номну чырыкче парладып үндүрген. Оон Данчайның дугайында база номну бижээн, ол дээрже банкир кижидир, Тываның бир дугаар акшазын ол үндөзүлзэн. База амгы үеде репрессия талазы-биле чыры-дып, хей-ниитиниң ажилынче шым-ны берген бис. Башкы кижиле дээр-ле, уруг-дарыгны өөреттишаан, чон-биле база доңнуң быжыг ту-руштуу дег харылзаалыг болур чүве — деп, хоочун башкы чугаа-

кадында төөгүже эглип каап, чугаа-ланып олурду.

ӨГБЕЛЕР ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

Мээң ада-өгбөм базарга көк, эдерге хек Хендерге уктуг, долаан-нар деп төрөл-бөлүк ол чүве. Мындыг сактыышкынны черле утпас чордум, ынчан 1966 чылдың күзү чүве, Шагаан-Арыгга радио-дан медээлерни дамчыдып тур-ганы солун, оон соонда «Шага-ары» деп дамчыдылгага мээң ачамның дугайында чугаалай берди, дыңнаарымга, «улус ме-гелээр, довурак-биле чонну эм-неп, ону холааш берип турар» дээш мырыңай шүлүктевишаан, кожаңнап шүгүмчүледи. Ынчаарга мээң хорадаарымны, Чодураа суурнуң школазынга башкылап турган мен, оон тура дорт орук-биле Арыг-Бажынче халып чоруп-ла калдым. Ажынган уум-биле, ол суурга үр-даа болбайн, чеде бер-дим. Хөөкүй ачам чадырында та-раа хооруп олур, былгаажын ушта тырткаш, «Сени «Шагаар-арыгга» шап турду, мен ам башкыла-вас мен, ындыг кончуг лама болзунза» дээш ыглап бадырыпкан мен. Ачам оожуму кончуг, «Уруум, улуска бак бодал күзевес чоор, оон бодунга бак сагыжы дөмей чеде бээр, ам бир ай болгаш көөр сен, бо чугаа-домактың ужурун оон соонда биле бээр сен...» дээш оожургадып кагды. Оон дедир-ле автобуска олурупкаш, Чодураа суурже чан-гаш, улаштыр ажилдай бердим. Ламалаар чорукту хоруп каан тур-ган, ачам база оон коргар чораан. Бир ай болганда, ачамны «шап», кожаңнап турган кижиле озал-ондакка таварышкаш, аар кемдзэн болган. Эмнедип чыткаш, «ачамны чугаа-лап, ол ламаны эккелиңер, мени эмнеп, камгалап көрзүн» дээрже, төрелдери ачамга келгеш чугаа-лаарга, башкы уруум ажилдавайн барган, ам ламалаарындан коргар мен дээш ынаваан. Ол «шап» турган кижиле кемдзешкиниден чок болган. «Улус бак сөглээр, бодун эргир» деп чоннуң чугаазы шын болуп турар.

Ынчан репрессия үеги бол-гаш, айыылдыг турган. Ламалаар чорукту хоруп каан. Ачам ол төре херэзениң ужурун баш бурунгаар билген, «уруг-дарыгның келир чурт-талгазынга айыылдыг үе-дир бо» деп бодалдыг чораан. Мени лама кижиниң огулунуң уруу деп улус билер чораан. Документим азы-раан ада-иениң адында болгаш, репрессияга таварышпаан мен, ынчалза-даа мээң сеткилимге аар турган. Мени Анай Билчири-оол-овна Долаан дээр, оон мырыңай ачамның адын Балчыр деп бижип каан болду, ынчан документ кы-лып турган үеде улустуң ат-сывы ынчаар-ла өскерлип турган хире.

ХЕЙ-НИИТИЧИ

ЧОРОКТУ

УЛАМЧЫЛАВЫШААН...

Амгы үеде кылып турар ажи-лывыс — репрессияга таварыш-кан чеди кижиниң үжүңге турас-каалды тургустувус. Кызылда репрессияга таварышканнарга музей чанын ногаажыдар со-рулгалыг бис, ону кылып эгелей берген, чазын уламчылаар.

Оон ыңай репрессияга тава-рышканнарның бирээзи Сунгар-

оол Оюннуң тураскаалын ту-дээш, төрелдери-биле баз-рушкан бис. Сунгар-оолдун хам кадайны база репре-таварыштырган. Хөөкүйн-наар дээш беш чылга шийт-база катап тудуп алгаш, 15 шийдип каан.

Ынчан ТАР үезинде хо-кан улусту Черногорскиже ч-турган. Хам кадайны база шөлүпкен, аңаа турган кезээниң даргазы бир хүн-рып алгаш чугаалап-тыр: «медицинага удур ажилдап-силер, ам мээң улустуңуң эмнеп көрүңерем, шыдаптар-силер» дээн. Хам кылып ажилым-на ол-дур, ынчал-база катап шийттирер хе-чогул деп, чык кылдыр ха-лаан. Даргазы дузалажыр-аазааш, мырыңай караңгы-чааскаандырын чыттырып-Хам-даа хамык улустун эмне-ген. Оон соонда шагдаа ка-турда, бөрү кылдыр хуулуп-а-Чадаанага маңнап келген. Ту-алган чери — Өвүрнүң Бора-Репрессияга таварышкан ха-дугайында чон-даа билер, с-сеткүүлге база чырыдып тур-

Оон өске мындыг төөгү бар, Тываның бир дугаар-даргазы Монгуш Буян-Бад-аныяктарны өөредип, эрте-лиге чедирип алыр дээш, чу-аразында харылзаа тудуп, д-жулга кылып турган. Моск-чорудуп, КУТВ-ка кезек а-тарны өөредип алган, Ола-бирээзи Салчак Тока. Ол Мос-өөренгеш келгеш, баштай кул-сайыдынга ажилдап эгелзэн. өске оолдар база аңгы-аңгы-ларга ажилдай бергеннер.

А Японияже 14 оолду ч-чүлдүң кезээнге өөредип-руткан. Олар аңаа өөренип-гаш, төрзөн чуртунче чанып-ге, «Япон шивиншкыннер» д-дипломнарын хавыргаш, х-документилерин узуткап ка-кан. Ол оолдарны оон мыр-туткаш, бажыңнап алган, Б-Бадыргының бодун база Тыв-Японияга кадыптар деп бо-дыг турган деп нүгүлдээш, ту-бажыңнаан. 1929 чылда беш-болгаш үнүп келгеннер. Оон б-катап туткаш, боопал өлүргөн.

Оларның аразындан чу-чаңгыс кижиле арткан деп чу-бар. Ол Чеди-Хөлдүң Ак-Та-Хендерге чурттап чораан, о-кадайлыг, чаңгыс оолдуг чора-оон ыңай сураг-даа билдини-Ол кижилерниң аттары төөп-шуут билдинмес болуп арт-Репрессия үеги ол хире коргун-чораан. Амгы үеде хам кадай-тураскаалын болгаш мз-ачамның ачазының ат-сы-ы бижээн демдекти кылып тур-Оларның аттарын мөңгөжиде-биле мындыг ажилды кылга-арттырып каар сорулгалыг би-деп, Анай Балчыровна чугаа-доосту.

Өөрүшкү-маңнайлыг, ча-ажы-төл долгандыр бүргзэн, х-чун башкының чугаазын дың-олуурга, кичээл эрттирип-рар-даа ышкаш сагындыр-Күш-ажылга болгаш ажы-төл-ынак, чоннуң аразында үлөгөр-эзулуг-ла маадыр ава-дыр.

Ася ТЮЛЮ

«ШЫННЫҢ» почтазындан

БАШКЫМ ДУГАЙЫНДА
САКТЫЫШКЫН

Хөө Салчак, Чыдым Салчак, Шожут Иргит, Коңзай Иргит, Мыймаң Салчак, Өрнүгү Салчак, Сугур Салчак, Дүгүр Салчак, Сүрүң Салчак, Комбу Иргит, Ойдуң Хертек, Докулак Донгак дээш оон-да өске мурнакчыларны чоргаарал-биле сактып болур.

Аныяк-өскөн ол үеңиң ёзу-чаңылдарын сагып чоранын, башкы амгы үеңиң уруг-дарыыңа билиндирип, үлегер-чижек кылдыр дамчыдып бижээн. Ооң хенче чажыңдан башкы болур дээн күзел-чүткүлүн ада-иези эскерип, деткип турган. Ачазы Салчак Өрнүгү дайынның баштайгы чылдарында, Кызыл Шериге дузаламчы кылдыр азыраан малының хөй кезиин үзе сүрүп берген араттарның бирээзи. Тываның Чаззаа ооң чону, чурту, сагыш човаашкыны дээш Салчак Өрнүгүгө ТАР-ның хөрек дем-дээн тывыскан. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол ооң ат-алдарын мөңгөжидип, «Салчак Өрнүгү» деп шүлүктү чогааткан. А Борбак-Кара Өрнүгүевна 13 харлыыңдан эгелеп, бүгү назынында төрзөн Каргызынга чоннуң ажы-төлүн билигге өөредип, аныяк башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып берип, хүндүлүг дагдыныкчы болуп ажылдап чораан. «Тыва АССР-ниң хүндүлүг башкызы» беди аттың эдилекчизи киж, чораан болза, бо чылын 90 харлаар турган. Башкым дугайында сактыышкынны дараазында одуруглар-биле доозайн:

*Эге класс доостурган
Эргим башкым уттундурбас.
Берген чагыы «эки өөрөн»,
Мээмде ол сиңип калган.*

*Эртем, ишке кижизиткен,
Экин-ле күзеп чораан.
Ам бо хүнде башкы угбам
Алдар-ады элпеп чиптес.*

*Салгал улаан сургуулдары
Ажыл-агый бүрүзүнде
Чаагай үле бүдүрүшкен,
Сагыш өөртүп чурттап чорлар.*

Бюрбю СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

«Шын» солундан, Мугур-Аксының дугаар школазының Тондар Тырыш аттыг музейиниң эргелекчизи Галина Салчактың чагаазын улуг сонуургал-биле номчудум. «Музейден чагаа» деп сөзүглелинде чораан болза, 90 харлаар турган башкы Салчак Өрнүгү уруу Борбак-Караның «Аревзеге киргеним» деп сактыышкынын номчуп олурумда, эргим башкымның омур-хевири карак-ча чураттунуп келди. Улуг төгерик, чыгыргыш дег кирбиктерлиг, сарыг-ымаар карактарлыг, кедек черниң чой-таны дег хөнү сынның, даады-ла чазык үлүмзүрзэн чоруур башкы-ла болгай.

Эжин ажыдып кирген школамның бир-класыңдан эгелеп, эге чада сургуулун үктел чок өөредип доостурган. Ол үеде амыдыралдың социал байдалы-биле на-хары аңгы-аңгы сургуулдар өөренир-школа турган. Класска өөреникчилерниң бичилери бис: Март-оол, Танова, Белек-оол, Анчымаа, Кириш-оол, Тася, Бызаа, Уш-оол, Эрес, Калдараң база мен турган бис. Арктаннарының назы-хары оранчок ул-ды берген, эге чада школазының соонда, буле тудуп, аап-саап ажыл кылып чурт-та бээрлер. Башкывыстың чурум үрөп-даа оолдарны ол-бо деп, кончуп турганын бээрзэн, дыңнаваан бис. Чапсар үезинде аап, хүрежип тургаш, хербектежи-даа бар бис. Март-оол биле Белек-оолдун уруунуң ханы бо-ла төктү бээр:

— Кым сени үстүрүптү, Март? — дээр-
— чок, кым-даа эвес, хөлүнде-ле ын-
еп баар думчук-тур ийин, башкы — деп,
өрылаар.

— А, сээң Белек-оол?
— Мээң база Марттың дег башкы.

Башкы иштинде бүдүү хүлүмзүрзэш, класстың артында, парталар ажылдыр-
ру көрүндүр чыдар кылдыр, шыңгыы
йтыышкын бергеш, «тенекпейлерже
күзэнгей салбаңар, уруглар» дээш, оо-
ургадып, кичээлин уламчылап кириптер-
турган. Башкының кичээл эрттирери дыка
шүлүк өөредир дээн болза, далаш
ок, бичии-даа шедирге чок, тода үн-биле
өстерниң утказының аайы-биле арын-шы-
айы эскерлип, хуулуп турар. Ооң дээштиг
алдарыңдан класска-ла, шүлүктү доктаа-
ып алтар турган бис. «Ам шүлүктү самбы-

ра мурнунга кым кээп күүседиптерил, уруг-
лар?» дээрге, шүптүвус чаңгыс киж дег
холдарывыс көдүрер бис. Башкывыстың
өөрзэн, чоргаарланган сеткилин, ооң бисче
чашкан эргим, чылыг хүлүмзүрүңден-не
эскерип каар бис. «Шүптүңар кончуг эки
доктаадып алган-дыр силер,эр-хейлер!»
— деп мактаарга, сеткиливис ханган, ылым-
чылым апарган олургулаар бис.

Дөрткү класска күзүн, өөредилге эге-
лээш, чаа-ла ийи неделя болуп турда,
хайыралыг ынак авам мени каапкаш, өске
өртөмчөйже кезээ мөңгөде чорупкан. Күжүр
авамның чок апарганының соонда арай чик-
тиим кончуг апарган. Өөрлерим-биле ой-
наар, оларның аразыңче кирер хөңнүм чок,
чааскаан-на чоруксаар мен. «Дүнелерде
авай, авай деп, дембээр, чугаалаттынар-
дыр сен» деп, чанымда, кожа орунда эжим
чугаалап турду. Өөрлерим класстан чап-
сарлап үне бергенде, чааскаан олурумда,
башкым чанымга оожум келгеш, «иштимде
сени кээргээр, сагыш човаар киж дир мен,
дунмам, аваң-биле төрөл улус бис, кижиниң
авазы дег эргим чүве турбас, мээң авам
база сен дег турумда чок апарган. Ам кан-
чаар өртөмчөйниң үлөзүн өртеп, баглап
алыр арга чок, дунмам, салдынып, ундарап,
сагышка алзып болбас. Долгандыр турар
бүгү болуушкунну сайгарып билир апар-
ган, дөрт класс киж сула, кошкак болбас
ужурлуг сен, эштериң-биле ойнап-хөгөп,
каттыржып, чугаалажып тур» — дээш,
чүрбээжимни авамның чассыдары ышкаш,
чыдар аайы-биле бурунгаар суйбааш —
сеңзэ, өскүс кижиге өөредилгеден өске чүү-
даа турбас — деп, башкым ие сеткилинден
чагып сургаан.

Борбак-Кара Өрнүгүевна дыштаныр
хүннерде бистерни бир-ле онза, чараш
черлерже эдиртип, агаарладыр чаңылдыг.
Суурувустуң чиге дужунда, оң талазында,
Кара-Даг дээр чараш даг бар. Ол суурун
улуг-биче кижилериниң кыш, чай чок
селгүүстеп, дыштаныр онзагай чери. Баш-
кы бистерни дагың эң-не бедииңче үндүрө
бээр, Каргы, Мугур хемнерниң уннарын
дургаар чайлаг, чазаг, күзег хонаштарны
кымнар ээлеп, чурттап чоруурун, чаңгыстап
адап таныштырарга, бистер хөлчөк өөрүп,
амыраар бис, чүге дээрге, шүптүвус ол-ла
хонаштарның төлдери болгай бис. Баш-

кывыс классты ийи командага үзүп алгаш,
маргылдаалыг оюннарже баштап кириптер.
Лапту, чадаг чарыш, хендир тыртар, база
кадыр дөштүң кырынга дүрген, шалыпкын
кайы команда мурнап үне бээринге мар-
гыжар. Бедик черге арыг агаарга ойнап
хүнзээш, сеткил ханган, өөрүшкүлүг чанып
кээр бис. Даартазында шүптү хөглүг, сергек,
тура-соруктуг өөренип кириптер турган бис.

Салчак Өрнүгүевнаның «Аревзеге кир-
геним» деп төөгүлүг сактыышкынын-
да «Ол 1942 чылда Аревз кижигүнүңе
кирген, Ада-чурттун Улуг дайынының
эң аар-берге үези турган. Ынчан ол 13
харлыг, мырыңай бичии чораан. Сумунуң
аревзчилери чыылгаш, хурал эрттирип,
фашистерни көөр хөңнү чогуң, аңаа удур
килеңни илередип, Кызыл Шериге белек
дузаламчы чыырын соңгаарладып болбас
деп шиитпирни хүлээп алган. «Төрзэн чурт
— айыылда! Бүгү-ле чүвени — фронтуже!»
деп, дайынчы кыйгы-биле арат-чон бедик
көдүрлүүшкүннүг ажылдап турган.

Салчак Борбак-Кара чайгы дыштаныл-
газында улуг-биче чонну үжүк-бижикке
өөредип, аалдарны хондур-дүндүр чадаг
кезип (мунар аъттарны фронтуже чорудуп-
кан турган), орайтаан черинге хонуп-дүжүп
чорааш, амыр-дыжын бодавайн, сагыш-
сеткилинден, хувискаалчы ёзу-биле ажыл-
дап келген. Чоннуң берген белек-селээ
— аш-чем, идик-хеп, мал-маганны чыгаш,
кожуун төвүңге чедирип, белек комиссия-
зынга бижимел акт-биле хүлээдип турган.

Аревзчилер биле аныяктар чыгып ал-
гаш, немец-фашизмге удур концерттерни
белеткеп, тургускаш, кожуун төвүңге, аал-
дарга чедип, удаа-дараа көргүзүп, чоннуң
хей-аъдын көдүрүп турган. Концерт мээң
амыдыралымга уттундурбас кылдыр артып
калган болуушкун: хөөмей-сыгыт, сам, ыры,
шүлүк база хөгжүм херекселдеринге шүп-
тузунда ойнап турары кайгамчык. Бистиң
аравыска уран талантылыглар хөй турган.
Аскак Чымба деп оол игилдеп, бызаанчы-
лап, сыгыртып турда, черле дендии чораан.
Хорлуу Иргит — дыка ырлаар, шүлүктээр,
салым-чаяанныг кижилерниң бирээзи. Шы-
дыраа Саая база каргыраалаар, сыгыртыр.
Дайын үезинде эки ажылдап турган эң
идепкейлиг араттарны адаксаар-дыр мен.
Бышкак Салчак, Чындың Хертек, Сайын-

КОРГУНЧУУН ЧОНУМ!

Курт-кымыскаая, киж-даа болза
о чырык өртөмчөйге чаңгыс катап
өрүттүнүп, чурттаар кылдыр чаяат-
ынган. А ооң тынын үзер дээш ке-
енген, кыжанган чүве-ле көвей. Киж
оду оваарымчалыг чорбас болза,
чаа дораан алзып болур.

Аарыглар... Олар дег коргунчуг чүве
ок. Ооң бирээзи — СПИД. Ол кан-
ыг-даа кижини кээргевес. Телевизор,
адиодан дыңнааным, СПИД аарыглыг
1 чаш төл төрүттүнген дээрге, шуут
айгап ханмадым, азы мен шын эвес
илип алган чадаваз мен. Ынчалза-даа
СПИД аарыг авалардан аарыг чаштар
өрүттүнүп турар сан-фактылар дөмей
ар дээрзин утпаалыңар. Бир эвес
ын-на мындыг аарыглыг, буруу чок хөй
аштар төрүттүнүп турар чүве болза,
үвүрениң байдал-дыр. Ылаңгыя бистиң
ичии республикавыска бо коргунчуг
аржы аарыг дораан өөскүп болур, чүге
изе аныяктар белең-селен эмчилевес,
анывазы улус-биле камгаланмайн эр-
ээрзэжен чорук кылган түңнелинде, ол

бужар аарыгны чыпшырып алгаш, оозун
билбейн, улаштыр-ла тарадып турарла-
ры бар. Маңаа чүгле аныяктарны база
буруудадып болбас, улуг назылыг эр
кижилер безин аныяк уруглар-биле кат-
чып турары чажыт эвес. Аныяк кыстар
акша хереглээш, маңажып турарлар.
Ооң түңнелинде аарыг төл боттаныр.
Сөөлүңде ол чаш киж шору чүве билер
кылдыр өзе бээр болгай, оон улаштыр
канчап чурттаарыл? Муңгарааш, хому-
дааш, амы-тыныңа-даа четтинип болур.

СПИД бистиң звээш саньыг тыва-
ларга, шынап-ла, коргунчуг аарыг-дыр,
чонум. Дүвүрениң байдалда келген
республика эвес бис бе? Ынчап чоруй,
өгленир дээн аныяктар СПИД анализин
дужаагаш, кадык деп справка-шыныл-
ганы алгаш, хүрээге өгленир болза эки
апаар эвес бе?

Бо аарыг-биле демиселди удуртукчу
дарга-бошкалар, эмчилер күштелдирип,
шыңгыы негелдени чорудар дээрзинге
бүзүрээр-дир мен.

Мария ТЮЛЮШ.

НОМ САҢЫНЧЕ ЭКСКУРСИЯ

Тываның Александр Пушкин аттыг
национал ном саңы Кызылда эдип-чазаар
колониаларда кеземче херзэниң хуусаазы
адакталып турар шииттирген кижилерге
экскурсияны эрттирген.

Декабрьның 12-13 хүннеринде библио-
теканың ажылдакчылары амдыызында де-
мир херим артында-даа болза, удавас амы-
дыралда шын орукту шилип алгаш, чурттап
эгелзэринге белең ном-чүкүлүккүлүк хүлээп ап,
номнар делегейи-биле таныштырган.

Ылаңгыя ховар номнар килдизин экскур-
сияның киржикчилери улуг сонуургал-биле
көрген. Ында композитор, дирижёр, ССРЭ-
ниң улустуң артизи А.Б. Чыргал-оолдун
холу-биле бижээн ноталар үндүрүлгелери,
Александр Пушкинниң «Капитан уруу»,
«Лама болгаш ооң ажылдакчызы Балда» деп
чогаалдарының тыва дылче очулгалары
болгаш ТАР-ның үезинде латин алфавитте
бижиттинген үнелиг номнар шыгжаттырган.

Оон аңгыда, ном саңының социал-эко-
номиктиг, чурт-шинчилел, информация-
библиографтыг база эртем-литература
килдистериниң ажыл-агыйын көрүп, хөй-ле
чүүлдери билеп алган. Экскурсияның кир-
жикчилеринге ном саңының ажылдакчылары

«Делегей улустарының тоолдары», «Тыва
улустуң төөгүлүг чугаалары», «Тыва улустуң
чечен чугаалары» деп номнарны белекке
берген, ол ышкаш олар 2020 чылда номчулга
билеттерин холга алганнар.

ТР-ниң Культура яамызы биле Кезем-
че херзэн күүседир талазы-биле Россия
Федерациязының эдип-чазаар албан чериниң
Тыва Республикада эргелелиниң аразында
кады ажылдажылгазының түңнелинде,
сөөлү 3 чыл иштинде 30 ажыг аңгы-аңгы
хемчеглер болуп эрткен. Бо үеңиң дургу-
зунда библиотека ажылдакчыларыңдан
аңгыда, Национал театрың артистери, Ада-
Чурттун Улуг дайынының база Афган, Чечен
дайынаының киржикчилери дээш оон-даа
өске солун аалчылар-биле ужуражылгаларны
колониалга эрттирген.

Россияның эдип-чазаар албан чериниң
Тывада эргелели биле Тыва Республиканың
А. С Пушкин аттыг национал ном саңының
кады ажылдажылгазы моон-даа соңгаар
уламчылаар.

Байлак ХОМУШКУ,
А. С Пушкин аттыг ном саңының со-
циал-экономика, литература килдизиниң
кол библиотекары.

Байыр чедиришкени

Бистиң эживис Билдин Хуураковна КӨК-ОЛ декабрь 20-де 70 харлаар.

Бистиң эживис топтуг-томаанның, сагынгыр-ты-вынгыр, шупту чүүлдерге дески, угаанның, Шоколага өөренип турувуста клазывыстың эң эки өөреникчизи, спортка чедишкениң, ырлаар, танцылаар, баян ойнаар салымныг, аргыттынар, даараныр — анаа черле орбас киж. Эртем-билиин чедишкениң өөренип дооскаш, Чадаананың кооперация шугумунга хей-хей чылдар иштинде шаңнал-макталдыг ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгасынче үнген, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаанага хереглекчилер ниитилелинге

садыгжылап чораан. Билдин Хуураковна — хей-хей шаңналдарның эдилекчизи, оолдун, кыстың эргим ынак авазы, уйнуктарының энерелдиг кырган-авазы.

Азарганчыг бичиивистен

Аралажып, эдержи, өзүп келгеш,

Чеден арттың бедииндие

Челзштелип үнүп келдиң.

Өөрлөвисте чыгып келгеш,

Өөрүшкүлүг байырыңда

Чедишкениң күзевишаан,

Чүс хар ажыр чурттаарыңны күзевисте.

Хей санныг эштеринден.

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

• НИЗКИЕ ЦЕНЫ
• ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
• ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У
ДОРОГО

реклама
сертифицировано

г. Кызыл, ул. Интернациональная, 106 (АТП-1)
Тел. 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак ачаыс, кырган-ачаыс, честевис, акыыс, кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөнгижи Анатолий Доржуевич ОНДАРНЫ сөөлү оруунче үдежи келген кожуунуң чагырга чериниң коллективинге, «Сайзана», «Чинчи», «Диңчигеш» уруглар садтарның коллективтеринге, өөредилге килдизиниң, кожуунуң төп эмнелгезиниң, пенсия эргелелиниң, приставтар албан чериниң коллективтеринге, ачаыстың чаңгыс классчыларына, кады ажилдап чораан эштеринге, ажы-төлүнүн

чаңгыс классчыларына, эш-өөрүңге, чуржааттарына, дунмаларына, кензэттеринге, күдзептеринге, кудаларына, даай-авазының өг-бүлезинге, Кызылдан, Чадаанадан, Хөндөргейден, Ишкин сумуздан келген төрөлдөвисте, кожаларыныска, келген бүгү-ле чонувуска бистиң өг-бүлөвистиң таварышканы ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза чедиргениңер дээш четтиргенивисти илередип, силер бүгүдөгө черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлүңден.

Извещения

от 16 декабря 2019 г. с. Кунгуртуг

Администрация Тере-Хольского кожууна информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:19:010100 из земель населенного пункта, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгурт, Комсомольская, д. 2 а, с общей площадью 1500 кв.м., с разрешением для индивидуального жилищного строительства. Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгурт, ул. Комсомольская, д. 2, понедельник по четверг с 9 до 15 часов, администрации Тере-Хольского кожууна.

Главный специалист по земельным и имущественным вопросам администрации Тере-Хольского кожууна
Сундуй

от 16 декабря 2019 г. с. Кунгуртуг

Администрация Тере-Хольского кожууна информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:19:010100 из земель населенного пункта, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгурт, Лесная, д. 36, с общей площадью 1500 кв.м., с разрешением для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгурт, ул. Комсомольская, д. 2, понедельник по четверг с 9 до 15 часов, администрации Тере-Хольского кожууна.

Главный специалист по земельным и имущественным вопросам администрации Тере-Хольского кожууна
Сундуй

ТР-ниң ИХЯ-ның медээлери

АДА-ИЕ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИН КҮҮСЕТПЭЭНИ ДЭЭШ

Декабрь 3-те полиция ажыл-дакчылары оперативтиг-профилактика хемчеглериниң үезинде бодунуң ада-ие хүлээлгелерин чогуур байдалга күүсетпейн турары дээш, Кызыл хоорайның 33 харлыг чурттакчызын илереткен.

Эр кижи аажы-чаңын кижизидер сорулга-биле, бодунуң 14 харлыг оглун хире-хире болгаш эттеп, эът-кежинге аар кемдээшкениң чедирип, каржы-хажагай хамаарылгалыг турганын назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторлар тодараткан. Элээди оол ачазы болгаш кырган-авазы-биле чурттап турар, а авазы өске регионда ажилдап, чурттап турар болган.

Назы четпээн оолдун ада хамаарыштыр РФ-тин Кез хоойлузуңуң 156 чүүлү өзугаар четпээн кижини кижизидер талазы-биле хүлээлгелерин сетпээни дээш, херекти оту Ук херекке хамаарыштыр, үч чедир хуусаада хосталганын гаарлап болур дээрзин хоой айтыркан.

Назы четпээннерниң эррин хажыдып, оларның кады болгаш чуртталгазынга айыыг густунуп турар, бир болза, со байдалы чедимче чок уругт билир азы көргөн болзунарза, чок эрттирбейн, дораан хоойлу органнарыңче дыңда кыйгырып тур бис.

ЭЗИРИК КИЖИНИҢ ХАЙЫ-БИЛ

Декабрь 8-те кежээкиниң 10 шакта ИХЯ-ның муниципалдар аразының килдизи «Кызылдың» дежурный кезээнге, Каа-Хем суурнуң Народная кудумчазунуң 1 А дугаарлыг бажынының дужунга, орук озал-ондаа — чадаг кижини автомашина таварган деп медээ келген.

Орук озал-ондаа болган черге келген оперативтиг истелге бөлүүнүң баш бурунгаар тодаратканы-биле, Народная кудумчазунуң 1А дугаарлыг бажынының дужунга, барыын талаже углап бар чораан «Тойота Эхо» маркалыг автомашинаның 35 харлыг чолаачызы чадаг киж эртеринге

көрдүмзүн черден орукту к бар чыткан хамаатыны үстүр

Ооң түннелинде, республиканың № 1 эмнелгезинче Хем суурнуң 43 харлыг чурттазы янзы-бүрү кемдээшкени кирген кижиниң эзирик бол илерзэн.

Амгы үеде ук херекке хажыдып истелге ажылдары чылап турар, ооң түннелдерин хоойлу өзугаар шийтирнүң

Хамаатыларны орукка чораткыч эңгейлиг болурун, Тыва ИХЯ-ның ОШАЧКИ албаны кыйрып тур!

Тыва Республиканың ИХЯ-ның парлалга албаны

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3486

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа ямаызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.

Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Ма- чык. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзэн. Херчилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарың авторларың бодалдары редакцияның туруктуу дүүлпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңдадылар дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаан ама.

Номерни парлалгаже дужаганы график өзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.